

*Primjedbe na tekst o Istri u drugoj polovici XIX st.
u »Prosvetinoj« ISTORIJI JUGOSLAVIJE*

Istorija Jugoslavije (Prosveta, Beograd 1972, str. 607, uz 59 povijesnih karata i 202 slike)¹ mnogo je šireg značenja i značaja nego što govori naslov te edicije; iako bi se prema naslovu knjige očekivao pregled povijesti samo državne zajednice Jugoslavena, tj. razdoblja od 1918. dalje, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer sintetički su prikazali povijest jugoslavenskih naroda (uključivši i »Antičku baštinu na tlu Jugoslavije«) od najstarijih vremena do u postenobeovsko doba (a dotakli su se i prošlosti nekih narodnosti). To je prvo kompleksno izdanje takve vrste u nas nakon posljednjeg rata, pa će već i zato privući znatnu pažnju i naših i stranih zainteresiranih čitatelja. Budući da je knjiga — po mišljenju izdavača — »pisana živim jezikom i namerjena širokom krugu čitalaca u zemlji i svetu« i da su o tome djelu u superlativima unaprijed izrazili svoje pohvale i povjesničari Slavko Gavrilović, Radovan Samardžić i Andrej Mitrović (tekstovi na omotnici), recenzent prilazi djelu s određenim respektom. To više će zasmetati već sam neprecizan naslov knjige, a zatim i niz običnih netočnosti, neprecizno sročениh rečenica, kontradiktornosti itd., što daje utisak nedotjeranosti ili površnosti u nekim dijelovima knjige (pomišljam čak da nije, možda, posljednju redakciju dao neki nevješti redaktor?)

Mene zanimaju Istra i Kvarnerski otoci, te ću ovom prigodom dati primjedbe samo na dio teksta Milorada Ekmečića u trećem dijelu knjige (»Borba za nacionalne države i moderno društvo«, XXIV—XXIX glava, str. 246—330) koji govori o tim područjima u drugoj polovici XIX stoljeća. Smatram da u tome sintetičkom pregledu u odnosu na Istru ipak nije smjelo doći do tolikih neodređenosti, pa čak i netočnosti — naprosto već i zbog toga što postoji, uz ostalo, i korektan sintetički tekst Matka Rojčića u Enciklopediji Jugoslavije, br. 5, još od 1960. godine; bilo je, dakle, potrebno samo da se Rojčićev tekst nadopuni ili neke formulacije izmijene u skladu s novijim rezultatima povijesne znanosti.

1. Na spomenuti tekst Milorada Ekmečića relativno je teško dati primjedbe; uz ostalo, razlog je i autorov pristup pojmovima Hrvatska i Hrvat: čas iz njegova teksta proizlazi da pod Hrvatskom misli na današnju SR Hrvatsku, čas na dio hrvatskih zemalja koje su u drugoj polovici XIX stoljeća s Ugarskom činile posebnu cjelinu u Habsburškoj Monarhiji. Zbog toga se često — kada autor govori o Hrvatskoj i Hrvatima — može samo naslućivati što bi se moglo odnositi i na Istru kao austrijski okrug i pokrajinu.

Moje će se primjedbe odnositi uglavnom na ona mjesta gdje se hrvatska Istra izričito spominje ili na neka mjesta gdje je zaista trebalo da bude spomenuta imenom.

2. Osim toga, autor nigdje ne govori o životu Kvarnerskih otoka — Krka, Cresa, Lošinja itd., iako su oni u drugoj polovici XIX st. sastavni dio okruga, a onda pokrajine Istre, te su, uz ostalo, odlučno utjecali na razvoj hrvatskog pokreta i na Istarskom poluotoku.

¹ Informativnu bilješku o toj knjizi objavio sam u *Novom listu*, XXVII, 13, Rijeka, 17. I 1973, str. 8, pod naslovom »Reprezentativno i — s greškama. 'Istorija Jugoslavije', Beograd 1972«.

Autor, doduše, spominje Kvarnerske otoke na str. 226. u svezi sa zahtjevom Banske konferencije 1860. i Hrvatskog sabora 1861. god. u Zagrebu da ti otoci i drugi hrvatski krajevi budu sjedinjeni s Hrvatskom, tj. s dijelom hrvatskih zemalja koje su bile uže povezane s Ugarskom, ali ne kaže iz koje se administrativno-upravne cjeline otoci tada žele izlučiti.

3. U glavi XXIV (»Revolucija 1848—49«, str. 246—254), autor je jedanput spomenuo Istru, na str. 248: »U aprilu uveden je u Beču oktroisani ustav sa dvodomnim sistemom i izbornim pravom ograničenim imovinskim cenzusom. Car je imao pravo apsolutnog veta. U slovenačkim zemljama, Istri i Dalmaciji, koje su bile obavezne da šalju poslanike u parlament, ustav je angažovao gornje slojeve, dok je u Ugarskoj jezički i seljački problem od početka komplikovao revoluciju.«

Nije mi jasno koga autor misli pod gornjim slojevima — da li izbornike, kandidate za zastupnike, ili nekog trećeg. Naime, gornji slojevi u Istri u drugoj polovici XIX st. pripadnici su talijanaško-talijanskog i ono nešto njemačkog dijela stanovništva — veleposjednici, visoki činovnici, veletrgovci i slično. No, ako je riječ o glasačima 1848, onda nisu glasali samo ti gornji slojevi, već i predstavnici — prema F. Barbalicu — hrvatskog i slovenskog seljaštva. Među četvoricom zastupnika u parlamentu našao se i jedan Hrvat — Josip Vlah, iz Kastavštine, austrijski činovnik; biran je u petom izbornom kotaru u koji su ulazila upravna područja Voloskog, Podgrada i Belaja, dakle, u onom hrvatskom i slovenskom kraju koji je — uz druga istarsko-otočka područja — i od 1873. do raspada Monarhije redovito davao zastupnike — Hrvate u bečki parlament — najprije Dinka Vitežića, a poslije Vjekoslava Spinčića.

4. Na str. 251. autor neprecizno prepričava tekst [»Zahtjevanja naroda«, što su 25. ožujka 1848. god. donesena u Zagrebu i koja je kralju podnijela deputacija od više stotina članova. Naime, autor kaže da se — uz ostalo — u »Zahtjevanjima naroda« tražilo »ujedinjenje hrvatskih zemalja (Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija i Rijeka) [. . .]«. Iz toga proizlazi da nije zahtijevano sjedinjenje s ostalim, nespomenutim, hrvatskim područjima, pa tako ni s Istriom; no puni tekst čl. 3 glasi:

»3. Krépkó i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nama pripadajuće kraljevine Dalmacie s kraljevinom hrvatskom i slavonskom, kao također číle naše vojničke granice glede političkog upravljanja, kao i svih ostalih tečajem vrémena izgubljenih s ugarskimi varmedami i s austrijskimi državami sjedinjenih stranah domovine naše.«

U ove posljednje tada se ubrajala i Istra.

5. Pišući o odlukama Hrvatskog sabora iz 1848. godine, na istoj je stranici M. Ekmečić naveo: »Potvrđen je zahtev za ujedinjenje Vojne granice i Dalmacije s Hrvatskom, kao i za savez s Vojvodinom srpskom [. . .]«. Taj se tekst odnosi na čl. XI, »O osnovi odnošenja sručú Ugarske i Austrije po odboru člankom VIII. izaslanom podnešenju«. No, autor ne samo što je netočno prepričao točke 6 i 10 tog članka već je propustio navesti kako je Sabor zahtijevao »da se u bližji savez s onima kraljevinama« — Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom — stavi ne samo »novoustrojena vojvodina Srbska« već i »ostale jugoslavjanske pokrajine monarhije austrijske«; Sabor ih je i poimence nabrojao: »doljnja Štarsjerska, Koruška, Kranjska, Istria i Gorica«.

6. U glavi XXVI, »Politički razvoj 1860—1875« (str. 265—284), na str. 266, u drugom odlomku autor piše: »Proklamovan je (12. II 1861) 'Zemaljski red za Kraljevinu Dalmaciju' i izborni zakon za dalmatinski sabor. Isto tako Istra je ostala posebna pokrajina sa saborom u Poreču [...].«

Nije jasno značenje riječi — »Isto tako [...] ostala.« Možda se to može dovesti u vezu sa posljednjim rečenicama prethodnog odlomka, gdje se govori o neuspjehu »Oktobarske diplome« 1860. god. i o promjenama koje su nastale donošenjem »Februarskog patenta« 1861. godine? Jer, doista je predviđeno da Istra — koja je prije bila okrug — postane pokrajina. No, možda je u pitanju tiskarska greška, pa je iza riječi »ostala« trebalo da stoji u »okvirima Primorja«, ili »postala posebna pokrajina«, što je i jedno i drugo točno.

O Istri se govori odmah iza rečenice o Dalmaciji; obje su rečenice tako stilizirane da iz njih proizlazi kako su Istra i Dalmacija 1861. god. u jednakom položaju, što nije točno — Dalmacija je 1861. god. dobila i sabor i namjesništvo, dok je Istra dobila samo sabor.

7. Čitalac će i na str. 267 (posljednji dio drugog odlomka) pogrešno shvatiti autora kada govori o diobi Monarhije poslije Nagodbe: »U mađarski deo spadala je Hrvatska sa Slavonijom, kao i Vojvodina, a u austrijski deo otišle su Dalmacija, Istra i slovenačke zemlje, svaka sa posebnom administracijom.«

Smisao posljednjeg dijela rečenice točan je u cjelini za Dalmaciju i za samo neke slovenske zemlje, ali ne i za Istru, Trst i Goričku, jer ta područja imaju pored zasebne još i zajedničku, vrhovnu administraciju — namjesništvo u Trstu.

8. Na str. 268, na karti br. 33, »Austro-Ugarska posle 1867. godine. 1 granica između austrijskog i ugarskog dela monarhije, 2 granice među zemljama,« Istra i Koruška orivčene su kao jedna cjelina, dakle, kao jedna austrijska pokrajina, što nije točno; Gorička i Trst — iako tada posebne administrativno-upravne cjeline — nisu ni označeni. Istra, Trst i Gorička imali su i svoju zajedničku upravu u Trstu.

Na toj karti nije označeno kojoj pokrajini pa ni kojoj polovici Monarhije pripadaju Kvarnerski otoci.

9. Netočan je prvi dio rečenice posljednjeg odlomka na str. 270: »Iako znaci narodnog preporoda postoje i u Istri već šezdesetih godina, on se odvija u potpuno nepovoljnim društvenim odnosima.«²

Na prve takve znakove nailazimo već u prvoj polovici XIX stoljeća, u svezi sa ilirskim pokretom (zato je netočna i prva rečenica na str. 241, glava XXIII,

² Na str. 270—271 M. Ekmečić je objavio dva odlomka posvećena Istri 1860—75. godine; budući da na ovaj tekst imam više prigovora, pretiskujem ih ovdje u cjelini kako bi čitatelj mogao lakše pratiti obrazlaganje mojih primjedbi:

»Iako znaci narodnog preporoda postoje i u Istri već šezdesetih godina, on se odvija u potpuno nepovoljnim društvenim okolnostima. Kao i u Dalmaciji, narod je grupisan po socijalnom ključu: gradovi su italijanski a seljačka masa je slovenska. Vladajuća klasa, koja se posle 1848. izgrađuje, dolazi iz zapadnih italijanskih gradova ili se razvija iz tradicionalnog italijanskog jezgra. Tu klasu gotovo u celini sačinjavaju Italijani — sve do seoskih krcmara i trgovaca na malo. U nekim krajevima seljak se žalio da u godini osam meseci pečalbari, a istarski predstavnik u bečkom parlamentu 1862. veli da u Istri ima opština gde narod jede hranu bez soli i gde se 'najveći dio stanovništva u doba bijede hrani sirovom travom ili divljim jagodama'. Izvesni delovi naroda su 70—80% bili pogođeni malarijom. Seljak nema svoje škole, jer se sabor potrudio da mu nametne italijansku, a osećanje jedne celine čak i u hrvatskom delu Istre remeti

»Nacionalni preporodi«, gdje se Istra ne spominje među područjima u kojima je bilo pristalica ilirskog pokreta, a u suprotnosti je i s napomenom autora na str. 271. da je »Dobrila po obrazovanju ilirac«.

Osim toga, možda M. Ekmečić poistovjećuje prve znakove hrvatskoga organiziranog političkog pokreta u 60-im godinama s dijelom hrvatskog narodnog preporoda Istre i Kvarnerskih otoka u istom razdoblju — što i nije rijedak slučaj u nas.

10. Na spomenutu se rečenicu — na str. 271 — nastavlja druga, čiji je završni dio također netočan: »gradovi su italijanski, a seljačka je masa slovenska«. Ako bi ta izričita tvrdnja bila točna — da su gradovi talijanski, onda bi bilo nevjerojatno da slijedećih godina neki od njih iznenada postanu hrvatski jer bi, po tome, Hrvati kao manjina u njima preuzeli vlast, privremeno ili stalno, ako se sudi po Pazinu (1872. izabran je u općinske organe velik broj Hrvata, a 1887. i načelnik je postao Hrvat), Buzetu (1872. pobijedila je na općinskim izborima hrvatska stranka, a 1887. Hrvat je bio izabran i za načelnika općine), itd., a da se i ne govori o Kastvu, u kojem je već 1861. načelnik bio Hrvat. Isto je tako netočno da su seljaci »slovenska masa«, tj. da tu masu sačinjavaju Hrvati i Slovenci; naime, autor je oba odlomka na str. 270—1. posvetio Hrvatima, a ne i Slovencima Istre. Drugo bi bilo, ako autor ovdje pod Slavenima misli tadašnje stanovnike Istre i Kvarnerskih otoka kao amorfnu, nacionalno nesvjesnu, barbarsku masu ljudi — za što su ih držali tadašnji (a i kasniji) iredentistički talijanski i talijanaško-talijanski pisci, ili pak ako bi autor mislio kao Dobrila i njegovi istomišljenici, tj. u smislu Strossmayerove jugoslavenske ideje. No, u prvo ne vjerujem, a drugo je autor morao precizirati.

Ni za jedan se istarski grad u drugoj polovici XIX st. ne može reći da je bio talijanski; može se reći da su gradovi bili dobrim dijelom talijanski — ili točnije: talijanaško-talijanski — a i to uglavnom u zapadnoj Istri. Za selo u Istri treba reći da je bilo gotovo u cjelini hrvatsko (ili slavensko, ako se misli i na Slovence sjevernog dijela Istre), što ne znači da među seljacima nije bilo i Talijana.

postojanje tri glavna dijalekta u relativno maloj jezičkoj zajednici. Celinu naroda najviše ispoljava njegova crkva i mali narodni sveštenik. Među njima dominira biskup Juraj Dobrila po obrazovanju ilirac i dugo vremena istarski zastupnik u bečkom parlamentu, kao i neki intelektualci (Baštijan, Vitezić).

Oslonac na Hrvatsku ima emocionalan osnov, bez ekonomskog pokrića, i stvarno nacionalni preporoditelj hrvatski ovdje, kao i u Trstu slovenački, nema mogućnosti da izgradi merodavan instrumentarij u nacionalnim institucijama da pomoću njih gradi nacionalno osjećanje. Italijanska buržoazija je svesna toga da njena socijalna vlast nad južnoslovenskim svetom ima za posledicu njegovu denacionalizaciju i njen ideolog Karlo de Franceski pisao je još 1848. da će se istarski Slovenci 'talijanizirati uporedo s tim kako se budu civilizirali'. Od 1861. sabor se u Poreču popunjava uglavnom italijanskim poslanicima, a hrvatska reč se čula samo kad bi koji poslanik slučajno nešto citirao u svom kitnjastom govoru. Umrtvljeno društvo koristi ustavni mehanizam, koji favorizuje samo gornje slojeve i pokrajini daje italijansko političko vodstvo. Od 30 poslanika u saboru samo jedan je Hrvat, pored dva hrvatska biskupa i jednog slovenačkog. Tek 1870. u Trstu se pokreće *Nasha Sloga*, a pokret za otvaranje čitaonica ima nekog odjeka samo u istočnoj Istri. Prva se otvara u Kastvu. Pravi narodni preporod u Istri počeo je tek posle 1870, ali ni tada neće moći da se uspješno takmiči sa ubrzanom italijanizacijom i porastom moći italijanske buržoazije, tim pre što posle ujedinjenja Italije 1871. otpadaju razlozi neprijateljstva Italije i Austrije i sve vrste veza sa Italijom postaju u Monarhiji potpuno legalne. Hrvati se oslanjaju na isto tako ugrožene Slovence na zapadu Istre i u Trstu. 'Hrvatsko-slovenska narodna stranka' će ipak svuda imati inferioran politički položaj, izuzev u agrarnim delovima centralne Istre, ali će i u takvom položaju uspevati da očuva iskre nacionalnog života.«

11. Vladajuća se klasa u Istri ne izgrađuje »posle 1848« — kako kaže autor na istoj stranici — jer je ona postojala i prije te godine. Zatim, ne može se ostati pri Ekmečićevoj formulaciji da ona »dolazi iz zapadnih gradova ili se razvija iz tradicionalnog italijanskog jezgra«, iz čega proizlazi da je po autorovu mišljenju ta klasa talijanska (o »talijanskim gradovima« usp. pod br. 10), jer je to suprotno njegovim riječima u rečenici koja odmah slijedi: »Tu klasu gotovo u celini sačinjavaju Italijani [...]«. Naime, autor ne daje objašnjenje tko čini preostatak u toj klasi.

Možda autor misli na Nijemce, koji su zaista ulazili u tu vladajuću klasu, iako s neznatnim postotkom? No, ako je mislio (iako to nije spomenuo) na odnarođene Hrvate — onda je dobro mislio, ali je potcijenio njihov broj, snagu i utjecaj; zbog toga je trebalo napisati da vladajuću klasu u cjelini sačinjavaju — uz neznatan broj Nijemaca — talijanaško-talijanski pripadnici stanovništva Istre i Kvarnerskih otoka (ovo posljednje područje autor dosljedno ne spominje).

12. Budući da autor na taj govor o Talijanima kao vladajućoj klasi — bez prijelaza — odmah nastavlja rečenicom u kojoj je riječ o teškoćama seljaka u Istri, te ističe da je o tome u bečkom parlamentu 1862. god. govorio »istarski predstavnik«, moglo bi se pomisliti da je i taj predstavnik bio neki, eventualno, napredniji Talijan. No, to je bio Hrvat — dr Juraj Dobrila.

13. Netočan je sadržaj rečenice koja odmah iza toga slijedi: »Seljak nema svoje škole, jer se sabor potrudio da mu nametne italijansku, a osećanje jedne celine čak i u hrvatskom delu Istre remeti postojanje tri glavna dijalekta u relativno maloj jezičkoj zajednici.«

Zanemarit ću činjenicu da je Talijana bilo i među seljacima. Iz autorova teksta proizlazi da seljak Istre, tj. Hrrvaat, nema uopće škole na svojem materinjem jeziku.

Stanje u hrvatskom školstvu zaista je bilo vrlo loše, ali hrvatskih je škola ipak bilo. Osim toga, stanje u školstvu Istre nije bilo isto u cijelom razdoblju — od 1860. do 1875. godine — o kojem autor piše. Do 1868. god. imali su pravo podučavati i svećenici, a tek slijedeće godine pokrajinsko vijeće i oni »koji uzdržavaju škole« dobili su pravo da odlučuju o »nastavnom jeziku i o poučavanju u drugom zemaljskom jeziku«, dakako, u okviru zakona — što se odmah počelo izbjegavati. No, tek je 1870. god. određeno da se u prijelaznom dvogodišnjem roku svećeničke škole pretvore u svjetovne, ali još 1880. god. bilo je svećenika koji su držali »pomoćne« škole. Ne treba posebno isticati da su to velikim dijelom bile škole na narodnom — hrvatskom jeziku. *Naša Sloga* je 1878. god. pisala da je 1875. god. u Istri bilo 75 talijanskih pučkih škola, hrvatskih i slovenskih 46 i mješovitih 26; taj omjer škola zaista je daleko od omjera hrvatskog i talijanskog stanovništva u Istri, ali ipak ne stoji onako odrješita Ekmečićeva tvrdnja. Proces množenja talijanskih škola započeo je tek potkraj razdoblja o kojem M. Ekmečić govori, ali je već 1880. godine — prema B. Milanoviću — počeo rasti i broj hrvatskih škola.

14. Drugi je dio te rečenice zapravo postavka o razjedinjenosti hrvatskog naroda u Istri kojoj je uzrok razlikovanje po narječjima; njom su se služili, uglavnom, talijanaško-talijanski predstavnici koji su željeli dokazati da Hrvata u Istri nema ili da ne postoje kao narod.

Ako bi se uzelo u obzir isto mjerilo i za Talijane i za Hrvate — dijalekatski kriterij — onda treba spomenuti da su Hrvati Istre u to doba govorili ipak samo hrvatskim jezikom i da su se tada na cjelokupnom prostoru Istre lako sporazumijevali, dok su stanovnici, npr. Vodnjana i Bala razumjeli vladajući talijanski jezik dosta teško, jer su govorili posebnim — istroromanskim jezikom; štoviše, talijanski jezik imao je u Istri i svoj dijalekatski oblik — mletačko narječje. Talijani su još teže mogli razumjeti tzv. »Čiribirce«, koji govore trećim romanskim jezikom na ovom području — istrorumunjskim (prema mišljenju Rumunja Cotenaua) ili istrorumunjskim narječjem (prema mišljenju drugih lingvista). Dakle, moglo bi se reći da i kod Talijana Istre tada jezični problem ometa stvaranje osjećanja njihove, talijanske cjeline; no, talijanaško-talijanski pisci — sasvim ispravno — nisu spominjali taj svoj problem ni tada ni kasnije. Međutim, talijanaško-talijanski pisci, političari i drugi rado su isticali dijalekte kao »problem« u Hrvata. No, postoji iz tog vremena vrlo zanimljivo — u nizu drugih — i Dobrilino svjedočanstvo upravo o tim jezičnim problemima.

U svom čuvenom govoru u Istarskom saboru 13. siječnja 1863. god. Dobrila je — prema F. Barbaliću — rekao:

»Od 1.200 godina naovamo Slaveni su u Istri. Bili su pod Rimljanima. Prošlo je dvanaest vjekova i ostali su uvijek Slaveni. To dokazuje, kako je teško promijeniti njihovu narodnost i njihov jezik.«

Na istoj sjednici, na kojoj je Dobrila to rekao, on i drugi zastupnici zahtijevali su da saborski zapisnici budu tiskani i na jeziku većine stanovništva, a ne samo na talijanskom jeziku; tada su im se talijanaško-talijanski zastupnici počeli rugiti, »dozvoljavajući« neku »mogućnost« da se u Istri, »eventualno« govori i slovenski ili srpski, ali nikako ne i — hrvatski. Evo dijela diskusije (prema Barbaliću):

»Javlja se Parisini veli, da bi Slaveni imali pravo na to, ali da će biti teškoća u kojem jeziku: slovenskom ili srpskom, ali ova dva jezika narod ne razumije, već govori različna narječja. Slaveni ne znaju ni čitati ni pisati i više razumiju talijanski. Dobrila odgovara Parisiniju: 'Vi niste nikada pročitali jedne slavenske knjige i ne znate ni sklanjati jedno slavensko ime. Ne možete o predmetu govoriti. I talijanski se u pokrajini govori u različitim narječjima. Oni u Puli ne govore kao oni u Vodnjanu, oni u Rovinju ne govore kao oni u Poreču i t. d. i u mnogim drugim mjestima. Ipak je samo jedan pismeni talijanski jezik, koji svi razumiju. Tako je i s našim slavenskim jezikom. Kao dokaz neka vam bude crkvena liturgija. Slavenska knjiga 'Evandjelje' u upotrebi je i slušana u cijeloj pokrajini, a i u najudaljenijim slavenskim zemljama, čak i u Bosni i na granicama Ugarske.'«

Dijalekti nikad ne mogu u većoj mjeri ometati stvaranje osjećaja cjeline — ometala ga je u Istri do XIX st., pored ostalog, višestoljetna podijeljenost u dvije političke cjeline, Mletačku Republiku i Austriju; no, u tom stoljeću, upravo već u tom razdoblju (1860—75. godine o kojem autor ovdje piše) postojao je ipak jedinstven hrvatski etnički osjećaj, posebno oštro suprotstavljen talijanaško-talijanskom iredentizmu (ali ne npr. i talijanskom vodnjanskom stanovništvu). No, problem narječja nije specifičan samo za Istru, pa dijalekatski kriterij i ne treba isticati u jednom kondenziranom tekstu.

Osim toga, iz autorove tvrdnje da postoje »tri glavna dijalekta« u »hrvatskom delu Istre« može se zaključiti da postoje i sporedni dijalekti, što je netočno.

Ne znam ni kako je M. Ekmečić došao do toga da odrješito tvrdi kako u Istri postoje »tri glavna dijalekta« (čitatelju se može učiniti da u Istri govori jednak broj stanovnika sva tri dijalekta); tã oko tog problema nisu se mogli složiti čak ni filolozi — sami Hrvati rođeni u Istri.

15. Nisu mi jasne riječi u toj istoj rečenici: »čak i u hrvatskom delu Istre«. Ako sam ih dobro razumio (a posebno u kontekstu rečenice i cijelog odlomka), onda bi to značilo da je tada postojao još nečiji dio Istre. Naime, u slovenskom dijelu Istre bio je zanemarujući broj Hrvata, a osim toga autor u tome odlomku i ne piše o slovenskom dijelu Istre. Prema tome, autor možda misli — ali to nije precizirao za čitaoca — da je postojao još neki dio Istre, posebni, talijanski dio Istre — pored hrvatskog? Možda se to može povezati sa spomenutim autorovim riječima: »gradovi su italijanski, a seljačka masa je slovenska«? No, o tome usp. moj tekst pod br. 10. Ili je, pak, autor mislio na dio Istre s miješanim stanovništvom?

16. U slijedeće dvije rečenice ima više netočnosti: »Celinu naroda najviše ispoljava njegova crkva i mali narodni sveštenik. Među njima dominira biskup Juraj Dobrila po obrazovanju ilirac i dugo vremena istarski zastupnik u bečkom parlamentu, kao i neki intelektualci (Baštijan, Vitezić).«

Najprije se katolička crkva izdvaja kao »njegova crkva«, odnosno precizira se da je ta crkva u to doba, ovdje, hrvatska, te proizlazi da su »mali narodni sveštenici« Istre tada zaista svi borci za očuvanje »celine naroda«, u ovom slučaju hrvatskog. Uz to, među njima ne dominira neki mali svećenik — kako bi se sada moglo očekivati — već autor odjednom stavlja na prvo mjesto — biskupa.

Točno je da su mnogi predstavnici katoličke crkve u to doba — od 1860. do 1875. godine — odigrali u ovim krajevima pozitivnu ulogu, da su u njoj veliko značenje imali i mali hrvatski svećenici, te da im se na čelu nalazio biskup Dobrila. No, točno je i to, a to autor nije spomenuo, da su veliku ulogu igrali i mnogi »srednji« svećenici, pa čak i preostala dva »velika« svećenika, pokrajinski biskupi — krčki, Ivan Josip Vitezić, i tršćansko-koparski, Bartolomej Jernej Legat. Dok su ova dva biskupa bila u punoj životnoj snazi — a to je bilo gotovo do pred samu njihovu smrt — mnogi se talijanaško-talijanski svećenici u njihovim biskupijama (a nije ih bilo malo!) nisu usuđivali sasvim otvoreno pokazati želju da pretvore crkvu u talijanaško-talijansko oruđe. No, uza sve to ne bi se moglo nazvati katolički dio crkve u Istri od 1860. do 1875. god. narodnom, tj. hrvatskom crkvom, jer je ta institucija, uz ostalo, bila ne samo višencionalna već je bila i klasnog karaktera. Doduše, nije dosad poznato da bi ijedan od spomenutih biskupa neposredno radio na štetu talijanskog puka u Istri, izvan okvira tadašnjih klasnih odnosa; štoviše — radili su baš obratno. U tom i jest njihova veličina, a ne samo u tome što su hrvatski, odnosno slovenski narodni preporoditelji. Drugo je to što su i kako su oni djelovali protiv interesa vladajućeg talijanaško-talijanskog sloja u Istri.

Po istoj bi se logici i slijedećih decenija — od osmog dalje — počesto trebala nazivati katolička crkva u Istri narodnom, ali sada — talijanskom, s obzirom na djelovanje nekih »malih«, »srednjih« i »visokih« svećenika, a posebno nekih tadašnjih rukovodilaca porečko-puljske i tršćansko-koparske biskupije, dakle, Dobrilinih i Legatovih nasljednika. Drugo je, opet, to što su neki od tih svećenika radili protiv interesa svojih vjernika — Hrvata, što su radili u korist samo vladajućeg talijanaško-talijanskog sloja u Istri i talijanskog u Kraljevini Italiji,

a ne i talijanskog puka u Istri, pa su svojom moći s uspjehom paralizirali aktivnost dijela hrvatskih i slovenskih svećenika, a i onih naprednih talijanske narodnosti.

17. Nisu potpuno jasne riječi: Dobrila je »po obrazovanju ilirac«.

Ako obrazovanje shvatimo kao plod prije svega odgojno-obrazovnog procesa u nastavi, onda Dobrila takvo obrazovanje nije mogao steći, jer u to vrijeme jednostavno nije bilo ilirskih škola. Dobrila je obrazovanje stjecao u osnovnoj njemačkoj školi u Pazinu, zatim u gimnaziji u Karlovcu — četiri »latinska« i dva razreda »humaniora«; ovu posljednju školu — neposredno pred početak ilirskog pokreta, potkraj 20-ih i na početku 30-ih godina XIX stoljeća. Slijedeća dva razreda — »filozofiju« — završio je 1836. god. u Gorici, kao i bogoslovsko sjemenište (1838); teologiju je završio 1842. god. u Beču.

Autor je u pravu jedino ako se riječima »po obrazovanju« koristio kao frazom, misleći pri tome mnogo šire — na Dobrilinu ilirsku orijentaciju uopće, na duh ilirizma kojim je Dobrila bio zadojen; na takvo usmjeravanje utjecale su sredine u kojima se Dobrila školovao, ljudi s kojima je dolazio u doticaj, no prije svega odlučnu je ulogu u procesu samoformiranja Dobriline ličnosti odigrao vrlo visoki stupanj nacionalne svijesti koja je u njega rano sazrela.

Više bi koristilo da je autor istakao kako je Dobrila »bio« ilirac, a da je 60-ih i 70-ih godina — o kojima autor piše — bio orijentiran jugoslavenski, u duhu ideja J. J. Strossmayera, s kojim je i prijateljvao.

Govoreći o Dobrilinu ilirizmu, autor je, zapravo, u suprotnosti sa svojim riječima na str. 241, gdje ne spominje Istru među područjima u kojima je došlo do odjeka ilirskog pokreta (usp. br. 9).

18. Više bi koristilo razumijevanju prilika u Istri 1860—75. god. i to da je autor spomenuo kako je Dobrila ušao u bečki parlamenat, zbog trenutne političke kratkovidnosti talijanaško-talijanskih poslanika Istarskog sabora (taj se slučaj s Hrvatima više nije ponovio sve do promjene izbornog zakona), ili da je naglasio što je Dobrila radio u parlamentu — nego da je biskup dugo vremena bio poslanik u Beču (zapravo, gotovo pola razdoblja — od 1861—67. godine — o kojem autor govori).

19. Autor spominje i intelektualce koji tada dominiraju među Hrvatima — uz biskupa Dobrilu u crkvi male svećenike. To čitalac može dvojako shvatiti, jer je rečenica neprecizno sročena.

Prvo, iz autorova se teksta može zaključiti da su to intelektualci-svjetovnjaci, jer ih autor odvaja od Dobrile i malih svećenika; to je netočno, jer je prvospomenuti Mate Bastian bio svećenik (uvjeren sam da autor ne misli na njegova brata Ivana, također svećenika), a za drugoga sam u nedoumici što da kažem. Naime, autor vjerojatno pod »Vitezićem« prije misli na Ivana Josipa Vitezića (tada biskupa krčkog, a time i Kvarnerskih otoka i njima susjednih otoka, virilnog člana Istarskog odbora) nego na njegova brata Dinka, pravnika, jer je ovaj posljednji ušao u politički život Istre tek potkraj razdoblja o kojem autor govori (1873. god. postao je i ostao dugi niz godina jedini zastupnik Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka u Carevinskom vijeću). No, kako autor ne spominje Kvarnerske otoke kao dio Istre — ne znam zašto spominje prezime Vitezić. Drugo, ako autor riječima »neki intelektualci« nije mislio na svjetovnjake, onda proizlazi da Dobrila i mali svećenici nisu intelektualci.

20. Prvu rečenicu u drugom odlomku (na istoj, 271. str.) teško sam shvatio (ako sam je uopće dobro i razumio): »Oslonac na Hrvatsku ima emocionalan osnov, bez ekonomskog pokrića, i stvarno nacionalni preporoditelj ovde, kao i u Trstu slovenački, nema mogućnosti da izgradi merodavan instrumentarij u nacionalnim institucijama da pomoću njih gradi nacionalno osećanje.«

Autor s prvim riječima vjerojatno misli na »oslonac na Bansku Hrvatsku«, jer bi se u protivnom današnjem (a pogotovo stranom!) čitaocu činilo kao da Istra nije tada bila hrvatska zemlja, već neko tuđe tijelo (i u glavi XXVII, »Profili društva u drugoj polovini XIX veka«, str. 285—300, na str. 287. autor piše da je u Monarhiji »Hrvatska posle Istre najzaostalija oblast«). Zatim, autor pojednostavnjuje razvoj nacionalnih osjećaja kod Hrvata Istre, smatrajući da se kod njih samo s »emocionalnim osnovom« a bez »ekonomskog pokrića« nije moglo graditi nacionalno osjećanje. No, Istra je dokaz da se to može dogoditi i s djelomičnim »ekonomskim pokrićem« (dala ga je gotovo u cijelosti sama Istra), jer ono nešto »nacionalnih institucija« koje su — bez nekih velikih ekonomskih sredstava — baš u tom razdoblju izgrađene bile su dovoljne za to da postanu dobri temelji organiziranog političkog pokreta. I što je još zanimljivije — te »nacionalne institucije« (u slučaju Istre tada: list, čitaonice, »Bratovščina hrvatskih ljudi«) potrajale su kao temelji i razvijale se vrlo uspješno čak više od četiri desetljeća: tek su ih prvi svjetski rat i njegove posljedice privremeno ili trajno likvidirali.

Da li »stvarno nacionalni preporoditelj hrvatski ovde [...] gradi nacionalno osećanje« ili, pak, samog preporoditelja preporuča narod — to je dilema za koju je Mate Balota još 1925. god. mislio da ju je riješio, okomljujući se na prikaz hrvatskog narodnog preporoda Istre iz pera jednog od najistaknutijih preporoditelja — Vjekoslava Spinčića.

21. Citirana rečenica uvod je u narednu u istom odlomku: »Italijanska buržoazija je svesna toga da njena socijalna vlast nad južnoslovenskim svetom ima za posledicu njegovu denacionalizaciju i njen ideolog Karlo de Franceski pisao je još 1848. da će se istarski Sloveni talijanizirati uporedo s tim kako se budu civilizirali«. Ovdje je trebalo dodati: »ali tijek događaja već 1860—75. god. nije mu dao za pravo«. No, budući da autor u slijedećem dijelu odlomka razvija misao da su tada Hrvatima svi brodovi potonuli, te smatra kako su se u tome periodu uspjele očuvati samo »iskre nacionalnog života« (to su završne riječi odlomka i kraj teksta uopće o Istri u ovom periodu) — moj je dodatak suvišan.

22. De Franceschijeve riječi nisu bile od trajnog značenja čak ni za njihova tvorca. Prema Milanoviću, De Franceschi je već dvije godine kasnije ponešto promijenio mišljenje, pa je rekao da će se oba naroda podijeliti i strahovito mrziti.

23. Autor vjerojatno misli da je talijanska buržoazija imala socijalnu vlast nad »jugoslovenskim« a ne nad »južnoslovenskim svetom« — kako piše.

24. Od 1861. god. Sabor u Poreču ne popunjava se »uglavnom italijanskim poslanicima«, već uglavnom talijanaško-talijanskim; na primjer, u tom je razdoblju predsjednik Sabora Francesco Vidulich iz Lošinja, za koga Mate Balota i Zvane Črnja kažu da je zapravo talijanaš Franjo Vidulić. Zatim, poslanik privredne komore iz Rovinja u Saboru 1861. god. ne samo što se prezivao Vidulich, tj. Vidulić, već se zvao i (Ivan) Vjenceslav.

Vladajuća klasa u Istri nije bila talijanska, već talijanaško-talijanska, pa u Istri nije »italijansko političko vodstvo«, već talijanaško-talijansko; spomenuti Franjo Vidulić bio je jedan od glavnih političkih vođa Istre toga doba.

25. Dalje, nije točno: »hrvatska reč se čula samo kad bi koji poslanik slučajno nešto citirao u svom kitnjastom govoru«.

Prvo, ne znam kako su zastupnici 1860—75. god. u načelu drukčije — nego kitnjasto — govorili u bilo kojem saboru Monarhije. Drugo, iz autorova teksta proizlazi kao da zna više takvih zastupnika koji su istupali s hrvatskom riječju, no, dosad se u nas kazivalo da je samo jedanput u tom razdoblju stenograf zabilježio hrvatske riječi u Istarskom saboru — ujesen 1871. godine. Treće, tih sedamdesetak riječi zapravo su stihovi. Četvrto, ono što je 10. listopada govorio Franjo Marotti gospodarskog je značenja i za mene je rečeno običnim rječnikom. Peto, gotovo isti govor Marotti je održao na hrvatskom jeziku pred više tisuća ljudi na prvom hrvatskom taboru u Kastavštini iste godine.

26. Točno je da su razmjerno svom broju Hrvati (i Slovenci) Istre uvijek imali u Istarskom saboru malo svojih zastupnika, između ostalog i zbog samog izbornog sustava. No, nije točno da je od 30 zastupnika u Istarskom saboru 1861—75. god. samo jedan Hrvat, pored dva hrvatska biskupa i jednog slovenskog. Osim biskupa, koji su bili virilisti, nije bio samo jedan — autor možda misli — izabrani Hrvat, već su 1861. godine, za prvo zasjedanje Sabora izabrani jedan Hrvat i jedan Slovenac (posljednji se odmah odrekao mandata), za drugo zasjedanje iste godine (1861—67) čak četiri slavenska zastupnika (opet se Slovenac odrekao mandata), za treće zasjedanje (1867—70) izabrana su dva Hrvata i jedan Slovenac (ovaj posljednji stigao je u Sabor 1869. godine, a jedan je Hrvat umro 1868), u četvrtom zasjedanju (1870—77) sudjelovalo je u saborskom radu pet hrvatskih i slovenskih zastupnika.

27. »Tek 1870. u Trstu se pokreće *Naša Sloga*...« — riječi su koje neupućenom čitatelju iz širokog puka — a njemu je knjiga namijenjena, kako je izdavač naglasio — ne govore da je to prvi list Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka.

No, taj list nije i prva periodika — kako bi se iz autorova teksta dalo shvatiti. Već su tršćanski »Slavjanski Rodoljub« iz 1849. i »Jadranski Slavjan« iz 1850. godine bili malim dijelom namijenjeni i Istri, a prva je periodika istarsko-otočkih Hrvata kalendar »Istran« za 1869. i 1870. godinu, koji M. Ekmečić ne spominje.

28. Autor kaže da je čitaonički pokret imao »nekoj odjeka samo u istočnoj Istri«. Budući da nigdje pod istočnom Istrom nisu spomenuti i Kvarnerski otoci, a autor je spomenuo da je prva čitaonica otvorena u Kastvu — ne znam na što zapravo misli. Jer, zaista — u istočnoj Istri otvorena je samo čitaonica u Kastvu 1866. godine, pa, prema tome, ne bi zapravo bilo nikakvog odjeka. Ali, ako autor misli pod istočnom Istrom i nespominjane Kvarnerske otoke, onda nema samo »nekoj« odjeka, već ga ima dosta u tome periodu — na otoku Krku otvorene su čak tri čitaonice: 1871. u Vrbniku, 1874. u Baški i 1875. godine u Puntu. Osim toga, 1869. god. otvorena je čitaonica u Puli, u južnoj Istri, kojoj je smatrao za potrebno da priloži svoju pomoć i Strossmayer.

(Hrvatski se pokret tada teže može odvajati od slovenskog ili obratno; zbog toga navodim da su čitaonice u ovom razdoblju otvorene i u sjevernoj, slovenskoj Istri — u Boljuncu, Dolini i Materiji.)

29. Netočno je: »Pravi narodni preporod u Istri počeo tek posle 1870 [...]« Točno je da je ta godina jedna od temeljnih prekretnica u tom preporodu i da počeci organiziranog političkog pokreta završavaju prvih godina sedmog desetljeća. Međutim, ne može se preporod bilo kojeg naroda dijeliti na pravi ili nepravi, niti može početi određene ili odmah poslije određene godine. Točno je, što dalje kaže autor, da jača poslije te godine talijanzacija i moć — ne talijanske, kako M. Ekmečić kaže — već talijansko-talijanaške građanske klase, ali za to nije presudno ujedinjenje talijanskih zemalja u Kraljevinu Italiju ni odnosi te zemlje s Monarhijom u tome razdoblju. Jer, kako raste talijanaško-talijanski pritisak, tako raste i hrvatski (i slovenski) narodni otpor.

Autor je naveo samo da je počeo izlaziti i list *Naša Sloga*, da je osnovana čitaonica u Kastvu, ali je propustio spomenuti niz drugih uspjeha hrvatskog (i slovenskog) pokreta u tom razdoblju — što bi mu bitno promijenilo ocjenu: god. 1871. izabran je u Istarski sabor čak 5 hrvatskih (i slovenskih) zastupnika, iste je godine održan prvi hrvatski tabor (uz jaku slovensku komponentu) na Sv. Mihovilu u Rubešima (Kastavština), na kojem se okupilo čak 8—10.000 ljudi; god. 1873. na prvim »neposrednim« parlamentarnim izborima hrvatski (i slovenski) narod Istre (i Kvarnerskih otoka, koje autor ne spominje) pokazao je svoju brojčanu nadmoć, ali i svijest, pa je u bečki parlament izabrao spominjanog dra Dinka Vitezića (rodom s otoka Krka); god. 1874. osnovana je prva od više tada zamišljenih organizacija Hrvata Istre — potporno društvo za đake »Bratovščina hrvatskih ljudi«, osnovane su čitaonice, koje sam već spomenuo.

30. Autor je dobro učinio što je »Hrvatsko-slovensku narodnu stranku« stavio barem u navodnike, kad joj je već stavio veliko slovo na početak, jer ona kao organizirana stranka nije postojala. No, nije točno — kako autor završava odlomak na str. 271 — da će ta »stranka« »ipak svuda imati inferioran politički položaj, izuzev u agrarnim dijelovima centralne Istre, ali će i u takvom položaju uspevati da očuva iskre nacionalnog života«.

»Stranka« ima tada jak politički položaj u istočnoj, a ne u centralnoj Istri.

Ako se uzme u obzir sve ono što sam naveo pod br. 29, a autor propustio navesti, onda toga inferiornog položaja nema baš »svuda«.

Kraj toga razdoblja ocjenjujem ne kao doba iskara — već vatre čije je razgaranje u toku; da će to rasplamsavanje biti mučno, teško, i da će se odužiti — u to nema sumnje.

31. Hrvati se zaista oslanjaju na Slovence u Trstu, ali i na Hrvate u tome gradu — što autor ne spominje; ne oslanjaju se Hrvati na Slovence na zapadu Istre (ovo autor piše na str. 271, a ponavlja i na str. 323, u glavi XXIX, »Politički neuspesi i predominacija Austrije na Balkanu 1875—1903«) — jer ih tamo gotovo i nema, već na Slovence u sjevernom dijelu Istre i u Goričkoj. Osim toga, oslanjanje je bilo obostrano, pa je, štoviše, oslonac Slovenaca Istre na Hrvate u njoj povremeno i jače izražen, uz ostalo i zato što je Slovenaca u Istri bilo mnogo manje nego Hrvata.

32. Na str. 272. autor govori o taborskom pokretu u Sloveniji, a onda neprecizno kaže: »Slično taborski pokret, iako manjeg intenziteta, postoji tada i u Istri, a opšta im je politička inspiracija došla iz ondašnje Češke.«

U slovenskoj Istri održan je samo jedan tabor (Kubed, 1870), pa se, dakle, o pokretu ne može govoriti. No, ipak je kubedski tabor bio izvanredno jaka

manifestacija slovenstva Istre i otpora vladajućoj politici; na skupu je bilo prisutno — prema ljubljanskim *Novicama* — oko 4 000 ljudi, a prema ocjeni vlasti oko 2 000—2 500. Ako se uzme da je prvi izvor možda pretjerao, a drugi smanjio broj prisutnih, te da je došlo gostiju iz okolnih područja, onda se još uvijek može računati da je na taboru bilo prisutno do 10% cjelokupnoga slovenskog stanovništva Istre! Naime, kaže se da je tada Slovenaca u Istri bilo oko 30.000. Dakle, kad bi se govorilo i o samo ovom jednom skupu — ne bi se moglo reći da je bio manjeg intenziteta.

33. Budući da autor govori o »taborskom pokretu« u Istri samo u vezi sa Slovencima, ne znam treba li ponovo upozoriti kako je i u Istri tada održan jedan takav — veliki — skup, koji autor ne spominje, a koji obično nazivamo prvim hrvatskim taborom u Istri (Sv. Mihovil u Rubešima, Kastavština). Imao je izraženu i slovensku komponentu. No, uzevši u obzir i taj tabor — još se uvijek ne može govoriti o taborskom pokretu u tome vremenu čak ni u cijeloj Istri.

34. Prema V. Meliku, tabori u Sloveniji nisu imali uzore samo u češkima, već su imali korijena i u slovenskim skupštinama u ranijem razdoblju. Ne znam je li i vremenski bilo moguće da slovenski taborski pokret tako brzo iz Česke usvoji opću političku inspiraciju — koju Ekmečić spominje — jer je prvi slovenski tabor održan svega tri mjeseca iza prvog takvog češkog tabora.

35. Poslije 1871. god. tabori ne »jenjavaju« sami od sebe, kako bi se moglo shvatiti iz autorovih riječi na istoj str. 272, već njihovo održavanje dosta naglo prestaje: vlada nije više dala odobrenje za održavanje takvih skupova.

36. Na str. 283 autor daje zaključna razmatranja u svezi s gubitkom nada kod jugoslavenskih naroda Austro-Ugarske da će doći dan jugoslavenskog ujedinjenja: »Kada su ova očekivanja propala, počelo je da sazreva ubedenje da dualizam u Monarhiji postaje trajna istorijska tekovina. Posljedice ovog sazrevanja za Jugoslovene Austro-Ugarske bile su katastrofalne. U Dalmaciji su počela razdvajanja Srba i Hrvata [...]. U Istri je počela da jača italijanska struja, kao što su ohrabreni konzervativni krugovi slovenačke buržoazije izdašnije davali podršku Njemcima.« Dalje autor govori o priklanjanju Narodne stranke u užoj Hrvatskoj nagodbi s Mađarskom.

Stvaranje dualne monarhije nije toliko utjecalo na jačanje talijanaško-talijanskih snaga u Istri (ne talijanskih!); one su u ofenzivu pošle prije 1867. godine, uspjele su ubrzati talijanizaciju, ali to nije donijelo onoliko političkih poena koliko su očekivale. Baš suprotno: ubrzanije se organizira hrvatski politički pokret, te baš u razdoblju 1865—75. god. taj pokret ima očitog uspjeha. O tome usp. moje navode pod br. 29.

37. Na str. 289 (glava XXVII, »Profili društva u drugoj polovini XIX veka«, str. 285—300), u tabeli »Stanovništvo u jugoslovenskim zemljama XIX veka«, autor donosi podatke da je Istra 1846. god. imala 228.035, a 1880. godine 192.006 stanovnika. No, na str. 227 (glava XXII, »Preobražaj društva u prvoj polovini XIX veka«) piše da Istra ima polovinom stoljeća »234.000 ljudi«. Prema Rogliću, Istra ima 234.872 stanovnika 1857. godine, a 284.154 stanovnika ima godine 1880.

38. Autor neprecizno piše na str. 291: »Grad je u još većoj meri postao italijanski [...]«.³

Iz tako stilizirane rečenice proizlazi da su svi gradovi u Istri i dotad bili talijanski, što je netočno. Osim toga, npr., Pazin dobiva 1899. god. prvu hrvatsku gimnaziju u Istri, a u Pulu se iste godine seli i *Naša Sloga* iz Trsta.

Autorova tvrdnja u suprotnosti je s njegovim riječima na str. 271 (usp. što sam naveo pod br. 10). Jer, ako je — po M. Ekmečiću — grad i dosad bio talijanski, kako može — opet po M. Ekmečiću — sada postajati još više talijanski?

(Sličnu netočnost autor ponavlja u glavi XXVIII, »Građanske slobode, ustavni sistemi i političke partije« (str. 301—314), na str. 302, u svezi s izbornim sustavom; ovdje piše da su — »izuzev Ljubljane i nekih dalmatinskih gradova« — svi drugi gradovi u našim zemljama u austrijskoj polovini Monarhiji — dakle i u Istri — »nemački i italijanski«.)

39. Na prethodni citat — sa str. 291 — nastavljaju se riječi: »a od kada je 1853. Pula postala ratna luka i 1876. vezana železnicom za austrijsko zaleđe, Istra je još više udaljavana od hrvatske matice«.

Ta je tvrdnja točna s gospodarskog stajališta. No, ekonomika nije uvijek uvjet za povezanost matice s odvojenim njenim udovima. Dobar je primjer za to upravo Istra u drugoj polovici XIX stoljeća: što je gospodarski postajala povezanija sa zapadnim — cisalpjanskijskim — dijelom Monarhije, to se Istra čvršće vezivala s maticom-domovinom, koja je bila u sastavu istočnog — transalpjanskog — područja države, pa se, dakle, odvija suprotan proces od onog na koji ukazuje autor.

40. Netočno je — dalje, u nastavku — da u Istri jača talijanski etnički element i da je »u punom usponu« u drugoj polovici XIX stoljeća. Ispravno je reći da se talijanska buržoazija obnavlja doseljenicima iz Italije, te da ima i talijanaša — obogaćenih hrvatskih seljaka i sitnih građana. Naime, tada nema velikih seoba iz Kraljevine Italije u ovaj kraj (dolazak austrijskih činovnika različitih narodnosti nakon gubitka Venecije i Lombardije — gdje su bili dio vladajućeg sloja — automatski je ojačao talijanaško-talijanski vladajući sloj i u Istri, ali njihov broj nije od presudnog značenja u odnosu na ukupni broj stanovnika), niti se odjednom povećao natalitet istarskih Talijana, već jača talijanaški element — što se slaže s autorovom tvrdnjom na str. 271. da već u razdoblju 1860—75. god. traje ubrzana talijanizacija. Ona zaista traje i slijedećih desetljeća, ali popisi stanovništva koji govore o pojavi sve većeg broja »Talijana« nisu pouzdan izvor. Naime, autor je vjerojatno stvorio zaključke samo na temelju popisa koji su uzimali u obzir uglavnom prometni jezik; ali tu vrstu podataka autor nije naglasio. No, talijanizaciji se pruža i sve jači i organizirani

³ Autor govori o teškom gospodarskom položaju Dalmacije, pa nastavlja u posebnom odlomku na str. 291: »Identično je stanje u Istri i Slovenačkom primorju gde tri prosperitetna grada (Trst, Pula i Rijeka) raspinja poluostrvo na razne strane. Grad je u još većoj meri postao italijanski, a od kada je 1853. Pula postala ratna luka i 1876. vezana železnicom za austrijsko zaleđe, Istra je još više udaljavana od hrvatske matice. Jačanje italijanskog etničkog elementa u Istri bilo je u punom usponu. Ako je 1846. od 228.000 stanovnika bilo 60.000 Italijana, krajem veka od 317.000 stanovnika, Italijana je bilo 136.000. Brojčano su se približavali Hrvatima i Slovencima, iako će prema njima uvek ostati stalna manjina.«

otpor, tako da to kod vladajućih izaziva zabrinutost; talijanaško-talijanski list *L'echo di Pola* piše 1883. godine: »Kulturni razvitak slavenskog pučanstva Istre tako je usmjeren, da ćemo mi, zbog zakona socijalne ravnoteže, podleći i morati za nekoliko godina — ne stoljeća — ustupiti mjesto novim gospodarima.« Već i zbog samo toga navoda mora se doći do zaključka da nisu pouzdane cifre koje autor daje i koje donosi bez ograde. Nije točan ni prvi dio piščeve tvrdnje da su se Talijani brojčano »približavali Hrvatima i Slovencima, iako će prema njima uvek ostati stalna manjina«. Autor očito nije uzeo u obzir načine i metode popisa stanovništva u Istri, kada tvrdi da su oni koji su zabilježeni kao Talijani — zaista i bili Talijani.

Međutim, npr., Rogličeve tvrdnje i dokazi u vezi s popisom iz 1910. godine još nisu osporeni. M. Ekmečić jednostavno nije uzeo u obzir mogućnost da su ti Talijani ipak talijanaši ili da su mnogi naprosto proglašavani Talijanima. Prema jednoj procjeni samo u Bujštini i Poreštini 1857. god. odjednom je blizu 14.000 Hrvata prevedeno među Talijane, s motivacijom da oni govore »mješovit jezik« i da su talijanizirani. Prema Šepiću, talijanizacija je s uspjehom zaustavljena 80-ih godina, što se dobro vidi čak i iz popisa 1890. godine, iako ni tom popisu ne treba puno vjerovati jer je i on provoden na štetu hrvatskog življa.

41. Možda je autor u pravu kada generalizira (u glavi XXVIII, »Građanske slobode, ustavni sistemi i političke partije«, str. 301—314), na str. 302, pišući da izborne reforme 1873. i 1874. god. u Monarhiji nisu donijele bitnih promjena. No, što se tiče Istre — oduzimanje prava saborskim zastupnicima da između sebe biraju poslanika u Carevinsko vijeće te uvođenje »neposrednog« parlamentarnog izbornog sistema omogućilo je da u Beč bude poslan spominjani dr Dinko Vitezić, uz tri talijanaško-talijanska predstavnika. Dakle, izborna je reforma 1873. god. u zapadnom dijelu Monarhije bitno izmijenila prilike, barem što se tiče odnosa istarskih Hrvata i bečkog parlamenta, te šire javnosti u Monarhiji; ta dolazak Vitežićev u Carevinsko vijeće, između ostalog, označio je kraj talijanaško-talijanskog monopola u tom tijelu, a donio je saznanje vrlo velikom broju utjecajnih ljudi da u Istri ima i — Hrvata.

42. Na str. 312. netočan je dio druge rečenice: »Pravaštvo će imati odjeka i u Istri. Prve pravaške orijentacije pokazale se u Istri kada posle 1883. u Istarski sabor ulaze predstavnici mlade generacije političara.«

Na stranu s činjenicom da je Spinčić izabran u Sabor 1882. godine. Daleko je od te sitne netočnosti u datumu podatak da ne samo prve orijentacije — već prvi javni istupi padaju, koliko je dosad meni znano, punih trinaest godina ranije. Tada je Matko Laginja objavio uvodnu pjesmu »Istranom« u kalendaru »Istran«. Slijedećih godina, 1871, čini mi se, definitivno će se pokolebati u svom narodnjačkom uvjerenju Vjekoslav Spinčić, koji će 1874. godine — ako je vjerovati Viktoru Caru Eminu — biti već odlučan pravaš i javno demonstrirati protiv Strossmayera.

Kvarnerske otoke autor ne spominje, pa mi je teže izvući kao argument pravaško stajalište vrbničkih čitaoničara izraženo već 1871, u godini osnivanja »Hrvatske čitaonice« — prve na Kvarnerskim otocima, a prve i u Istri takvog imena.

43. U glavi XXIX, »Politički neuspesi i predominacija Austrije na Balkanu 1875—1903« (str. 315—330), na str. 323,⁴ stoji da je dato u Istri »priznanje ravnopravnosti jezika 1883«. No, Šepić precizira da je 1883. god. donijet samo »zakon o ravnopravnosti pokrajinskih jezika na sudovima u Istri [...]«.

44. Na istoj strani: »Società politica istriana« i udruženje »Pro patria« (i kasnije »Lega Nazionale«) nisu »nacionalne«, kako autor kaže, već su to nacionalističke organizacije, čisto iredentističkog karaktera. Bile su me samo u neposrednoj službi talijanaško-talijanskog vladajućeg sloja Istre već su stvarane i financirane iz Kraljevine Italije, za račun njenih imperijalističkih pretenzija na te krajeve. Te su organizacije ovdje imale glavni cilj — odnarođivanje Hrvata (i Slovenaca) Istre i Kvarnerskih otoka ili suzbijanje sve uspješnijeg njihova pokreta. Naime, »program širenja italijanske narodnosti, civilizacije i kulture«, odnosno društvo »za podizanje italijanskih škola« formulacije su koje mogu dovesti do zaključka da su te organizacije zaista radile na korist talijanskog puka u Istri. Te riječi dio su programa tih udruženja, ali nisu dovoljne oznake, one ne označavaju stvarni sadržaj tih nasilničkih organizacija.

45. »Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru« osnovana je, zapravo, po uzoru na slovensko istoimeno prosvjetno udruženje (koje i autor spominje na slijedećoj, 324. stranici). Zagreb je prvih godina davao slabu pomoć — te ne stoji autorova tvrdnja na istoj stranici da je ta Družba osnovana uz pomoć iz Zagreba. Tek kasnije, s vremenom, počela je Družbi stizati veća pomoć iz ostalih hrvatskih zemalja, ali to se udruženje uvijek i najviše oslanjalo na vlastite snage.

46. »Slavenska liga« — koju je autor stavio čak ispred Družbe (na istoj — 323. stranici) — uopće nije postojala; samo je govoreno da bi je trebalo osnovati.

47. »Približavanje Hrvata i Slovenaca« neće naći »svoj politički izraz« tek u Političkom društvu za Hrvate i Slovence u Istri, koje je osnovano 1902. godine — kako piše autor ne istoj stranici, jer su oni i dosad zajednički radili u okviru slovenske »Edinosti« iz Trsta (»Edinost« je proširila djelatnost iz Trsta na Istru već 1878). Taj je politički izraz potvrđen u Istri npr. i uskom suradnjom slovenskih i hrvatskih zastupnika u Istarskom saboru od 1861. i u bečkom parlamentu od 1873. god. dalje, u općinama, čitaonicama, u organizaciji prvog hrvatskog tabora 1871. godine, u zadrugama, u izdavanju periodike, itd. — redom, do kraja stoljeća.

48. Nije mi jasno zašto je autor posvetio gotovo cijelu štampanu stranicu Istri u razdoblju od 1860—75. godine, a razdobljima od 1849—60. i 1875—1903. godine (takva je periodizacija uzeta i za ostale narode, ali za hrvatski dio Istre i Kvarnerskih otoka u potpunosti ne odgovara) samo nešto manje od pola tiskane

⁴ Čitav odlomak na str. 323 glasi: »Hrvatski političari u Istri oslanjaju se na Slovence zapadne Istre, pa će 1884. u saboru formirati 'Hrvatsko-slovenski klub', a na ruku im je išlo i priznanje ravnopravnosti jezika 1883. Kao odgovor na pokretanje italijanskih nacionalnih organizacija ('Società politica istriana', koja je imala program širenja italijanske narodnosti, civilizacije i kulture, kao i društva 'Pro patria', koje će posle zabrane 1890. prerasti u 'Lega nazionale' za podizanje italijanskih škola), Hrvati će uz pomoć iz Zagreba organizovati svoju 'Slavensku ligu' i 'Družbu Sv. Ćirila i Metoda za Istru'. Približavanje Hrvata i Slovenaca naći će svoj politički izraz u 'Političkom društvu za Hrvate i Slovence u Istri' 1902. godine.«

stranice — kad se saberu reci razbacani na više mjesta. Spominjem to zato što je u tim dugim vremenskim razdobljima bilo (ne samo zbog toga što iznose 40 godina, a razdoblje od 1860—75. god. samo 15) mnogo više momenata specifičnih i vrlo važnih ne samo za razvoj Hrvata ovih krajeva (a i ostalog dijela njihova stanovništva) već i drugih Hrvata i Jugoslavena. S obzirom da je tih momenata tada bilo mnogo više nego u razdoblju od 1860—75. godine — u počecima njihova organiziranog političkog pokreta — to je trebalo istaknuti.

49. Talijanski je narod u Istri opisan samo putem djelovanja talijanaško-talijanskog, odnosno prema autoru — talijanskog vladajućeg sloja. No, koliko je i što je talijanski puk imao zajedničkog sa svojom vladajućom klasom? Svakako je razlike trebalo naglasiti, ako se već nije moglo posvetiti više pažnje povijesti toga naroda u nas — kad se već piše »Istorija Jugoslavijek«.

50. »Registar geografskih i etničkih naziva« na str. 582—595, koji je izradio Milan Stevčić, nije potpun. Tako je npr. Istra spomenuta i na str. 283, 385, itd., a u Registru to nije zabilježeno.

Da zaključim: tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u »Prosvetinoj« Istoriji Jugoslavije — čiji je autor Milorad Ekmečić — dat će čitatelju pogrešnu sliku o povijesnim zbivanjima u tom dijelu naše zemlje, a o životu Kvarnerskih otoka neće saznati ništa, jer oni nisu ni spomenuti.

Petar Strčić

TVORNICA PAPIRA RIJEKA.

PAPIR MILLS RIJEKA YUGOSLAVIA.

Tisak: Athesiadruck Bolzano-Italy (rujan 1971)

Unutar proizvodnog procesa u Hrvatskoj zamjerna pažnja posvećena je poslije rata povijesti proizvodnje papira, koja ima za sobom i stanovitu tradiciju. Prva dosad poznata manufaktura papira u Hrvatskoj proradila je u Zagrebu godine 1771. u Novoj vesi. Bila je vlasništvo zagrebačkog Kaptola, na čijem je teritoriju i izgrađena. S malim prekidima poslovala je do početka XIX stoljeća.¹ Prema nekim još uvijek nedovoljno provjerenim podacima postojala je već i prije jedna omanja manufaktura papira, koju su osnovali lepoglavski pavlini. Nakon što je prestala s radom zagrebačka manufaktura papira, ostaje Hrvatska bez poduzeća takve vrste, pa mora nabavljati sav potreban papir iz novoosnovane tvornice papira na Rijeci, koja od godine 1821. posluje besprekidno sve do danas. Prije nego što ćemo podrobnije prikazati poslovanje riječkog poduzeća, prema novoizdanoj monografiji, kojoj je i posvećen ovaj prikaz, zadržat ćemo se u najkraćim crtama, osim na prijedlozima, i na ostvarenim projektima na temelju kojih je i osnovana velika tvornica papira u Zagrebu potkraj XIX stoljeća.

Pedesetih godina XIX stoljeća javljaju se prvi novinski glasovi o potrebi osnivanja tvornice papira i na teritoriju nekadašnje Građanske Hrvatske. Tu je

¹ *Miroslava Despot*, Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, Zagreb 1962, 75—83, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU, 12.